

ЦЕРКВА ЯК ІНСТРУМЕНТ ПРАВОВОГО ЗАХИСТУ ТА СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ У ВІЗАНТІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ

В. В. Омельчук

*кандидат історичних наук,
провідний науковий співробітник
Національного Києво-Печерського
історико-культурного заповідника*

Постановка проблеми. Специфіка джерельної бази нормативно-правового забезпечення державно-церковних взаємин та правового статусу Церкви у Візантійській імперії, її нерівномірність за різними етапами та регіонами, посилюють актуальність критичного підходу і зіставлення різних носіїв інформації суто правового і релігійного характеру, змушують враховувати конкретний соціокультурний контекст цієї проблеми. Слід підкреслити складні соціокультурні та геополітичні умови генези ромейського права. На формування правової культури візантійців наклали відбиток грецька (елліністична) традиція, класичне римське право, християнські духовні цінності [48, р. 49], які потрапили в горнило зовнішніх і внутрішніх викликів і загроз, із якими довелося стикнутися як офіційному Константинополю, так і широкому ромейському взагалі. Політико-правова спадщина Візантії цілком слушно стала органічною частиною світового історико-культурного надбання, зокрема слов'ян [3, с. 135-166] і об'єктом вивчення науковців різних країн.

За своєю значущістю для розкриття окреслених ракурсів проблеми автор хоче виокремити нормативно-правові акти, спрямовані на регламентацію правової та соціально-підкувальної діяльності Церкви, закріплення за нею конкретних функцій у цих сферах. Умовно розділимо її на державно-церковне законодавство (акти органів державної влади, що регламентували права та обов'язки Церкви, насамперед Константинопольського Патріархату) і канонічні акти (прийняті церковними інституціями (соборами, синодами, патріархами тощо)).

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Характеризуючи рівень наукового розроблення проблеми зазначимо наявність фундаментальних дотичних праць Митрофана Левченка, Олександра Козлова, Олександра Каждана, Геннадія Літаврину та Зої Удальцової. Ряд аспектів соціальної та правової політики Східної Церкви розкрито у дослідженнях Є. Сильвестрової, К. Хвостової, Є. Данилова, Г. Літаврину. А. Ванькова звернула увагу на співвідношення прав ранньовізантійського монастиря і *ius asyli* [5]. Німецький

дослідник держави і права Вольфрам Брандес звернув увагу на нормативне регламентування окремих релігійних обрядів (насамперед хрещення) з огляду на їхню роль у подальшому включенні підданих Ромейської імперії у загальнодержавні соціальні процеси [47]. Окремих аспектів даної праці автор вже торкався у своїх статтях, присвячених церковному судочинству [29], інституту єпископа [26] та правовому статусу монастирів [27], імператорським актам щодо Церкви [25], її судовим привілеям [28].

Метою статті є з'ясувати особливості регламентування функцій Церкви щодо правового захисту і соціального забезпечення як важливої складової нормативно-правового забезпечення державно-церковних взаємин у Візантійській імперії.

Основні результати дослідження. Загострення соціальних суперечностей та наростання міжгрупових та внутрішньогрупових конфліктів, які часто виливалися у громадянські війни, втручання зовнішніх сил, правова неврегульованість ряду питань поставило перед суспільством ряд викликів. Вже сучасники відзначали незахищеність широкого загалу від можновладців. Ці процеси з часом лише набирали обертів, перетворюючись на перманентні особливо на прикордонні. Візантійський публіцист XII ст. Євстафій Солунський оплакував світ, наповнений беззаконням, тісно пов'язуючи його з падінням моралі серед пастви, водночас засуджуючи зловживання владою [12, с. 61-62]. Важливе значення для віддзеркалення цих процесів мають монастирські статuti (типикі). Поряд з конкретними соціально-економічними і політико-правовими здобутками Церкви і окремих монастирів вони фіксують загальну ситуацію, боротьбу різноманітних угруповань усередині Візантійської Православної Церкви. Так у Статуті, наданому у 1406 р. імператором Мануїлом II Палеологом монахам Афонської гори, говорилося, що у її обителях «зневажена більша частина правил іночого життя з огляду на безладдя часу і справ» [35, с. 89]. Серед пізньовізантійських типиків можна виділити статут Михаїла VIII Палеолога для монастиря Святого Димитрія [13, с. 7]. Проте вже у пізньоримську добу Церква намагалася припинити свавілля щодо християнського населення країни. Так вже міланський єпископ Амвросій примусив імператора Феодосія накласти на себе епитимію за різанину, влаштовану в Фессалоніці [23, с. 541].

Активне апелювання до християнських цінностей зумовило соціальні та правозахисні функції Церкви, які були закріплені у нормах державно-церковного і канонічного права. У 431 р. за церквами було офіційно визнано право притулку [19, с. 15]. Саме Закон від 23 березня 431 р. дозволяв шукати притулок не тільки безпосередньо у вівтаря і в самому храмі, а й на території, яка прилягала до храму. Право притулку було даровано всім «*Pateant summi dei templa timentibus*». Даний закон стосувався храмів, проте в агіографічній літературі наводяться випадки пошуку притулку у монастирях. Історія зі складу «Апофтегм» оповідає, як в один із єгипетських монастирів, переховуючись від переслідування правителя (ὁ ἄρχων) приходять куріал (ὁ πολιτεύόμενος) з усією родиною. У Житті Іпатія, написаному Каллініком у середині V ст., зазначалося надання Іпатієм притулку Олександрові, популярному авві з Сирії. Проповідь

останнього зустріла у Константинополі нерозуміння, його звинуватили у месалінізмі і засудили на вигнання. Олександр з близько сотнею учнів вирушив у заслання і знайшов притулок (*катафеύει*) на азійській стороні у церкві Святих Апостолів. Місцевий єпископ, дізнавшись про це, спрямував натовп, який побив і вигнав втікачів. Тоді Іпатій, надав їм притулок, попри застереження єпископа, відмовившись їх видати. Конфлікт розв'язався лише після втручання імператриці Пульхерії [5, с. 54-55].

Відомо, що вже у IV ст. християнські храми отримували права надавати під своєю крівлею недоторканий притулок особам, яким загрожувала людська злоба чи несправедливість, або навіть законне покарання за вчинений злочин. Всі, хто був позбавлений надії на милосердя, знаходили у храмі притулок, причому силою їх повернути з храму було неможливо, оскільки під свій захист вони бралися місцевим єпископом чи безпосередньо Патріархом. Останні робили відповідне клопотання до імператора про помилування. В умовах постійних внутрішніх заворушень і боротьби різноманітних угруповань за владу право притулку виступало гарантом захисту прав людини та громадянських, а подекуди і права на життя. Щоправда держава дуже ревно дивилася на подібні норми. Вже імператор Феодосій I Законом від 392 р. наказав повертати з місць притулку боржників державної скарбниці [37, с. 62-63]. Наприкінці IV ст. спроби скасувати право притулку робив Європій [14, с. 76]. У Дигестах наводиться достатньо неоднозначне міркування юриста Доміція Ульпіана чи є втікачем раб, який прибув до притулку через жорстоке поводження свого господаря. З одного боку, не може вважатися втікачем той, хто звернувся до статуї кесаря. З іншого боку, якщо раб спочатку втік і лише згодом прибув до священного місця, він не припиняє бути втікачем і може бути покараним. Тому, в цьому прецеденті правники вбачали певне ослаблення загального авторитету священних притулків і зміцнення влади імператора, який виступав гарантом не тільки життя, а й майна громадян [7, с. 120-123]. Згідно з законодавством Юстиніана права отримати притулок у храмі позбавлялися винні у вчиненні вбивства, перелюбу чи викраденні дівчини. Проте більш пізні імператорські акти вже передбачали можливість отримання права притулку в храмі для вбивць [31, с. 155-159].

Право притулку закріплено у ст. 1 тит. XVII Еклоги. На користь використання цієї правової норми говорить і ст. 16 Закону судного людем, згідно якої ніхто не міг забрати силою втікача у церкві. Втікач мав розповісти священнику про свій проступок. Священик мав переховувати його до того часу, поки не буде встановлено згідно чинного законодавства звинувачення щодо нього. У випадку спроби силоміць забрати втікача порушника передбачалася скарата 140-ма ударами. Дані норми набули поширення не лише у Візантії, а й у тих країнах, які входили до сфери впливу правових традицій ромеїв. Насамперед йдеться про середньовічні Болгарію та Сербію [9, с. 87].

Держава поклала на Християнську Церкву функції опіки над ув'язненими, закладаючи християнські традиції в основу пенітенціарної системи. Вже у 529 р. Юстиніан доручив єпископам нагляд за в'язницями, які їм доводилося відвідувати щосереді та щоп'ятниці, у дні страстей Христових [46,

с. 74]. Окремі монастирі (зокрема столичний монастир Хора) використовувалися як пенітенціарні установи [42, с. 578]. До монастиря Пресвятої Діви вирушив скинутий з Константинопольського патріаршого престолу імператором Михаїлом Палеологом у 1279 р. Іоанн Векш [36, стлп. 263]. Як місце ув'язнення чи заслання використовувалися віддалені від столиці монастирі, зокрема у Тавриці [2, с. 58]. Церковний ієрарх Кір був скинутий Варданом Філіппіком у 711 р. і ув'язнений у монастирі Хора [1, с. 11]. Монастирі виступали і притулком для чисельних втікачів, що засвідчують і вищезгадані норми, згідно яких власник втрачав свої права на раба, навіть якщо він три роки переховувався у монастирі [40, с. 5]. Разом з тим, доступ мирян до монастиря обмежувався спеціально передбаченими казусами [11, с. 50]. Засновувати монастирі могли і селяни, збудувавши на своїй ділянці церкву, а самому перетворившись на монахів. До них приєднувалися й інші односельці, зацікавлені у збереженні своїх земель від світських феодалів. Проте новозаснована монастирська громада підпорядковувалася місцевому єпископу. Такі дрібні монастирі під приводом господарської неспроможності могли передати динату, а його монахів перетворити у париків харистікарію [30, с. 132]. Новела Василя II від 996 р. приписувала повернення подібних монастирів, створених колишніми селянами, під владу сільської громади [44, с. 11]. Дрібним монастирям після їхнього заснування заборонялися придбання земельних ділянок [21, с. 25].

Разом з тим, вже 4 Канон Халкідонського Собору (451 р.), 13 Канон VII Вселенського Собору (787 р.), 1 Канон Собору в храмі Святих Апостолів (861 р.), забороняли засновувати монастирі без волі місцевого єпископа, називати монастирями свої володіння та передавати їх іншим особам. 24 Канон Халкідонського Собору і 49 Канон Трульського Собору говорять про неприпустимість перетворення монастирів у мирські житла і передачі їх приватним особам. Орієнтуючись на ці акти Патріарх Сисіній підготував соборне рішення 996 р. проти харистікаріату. Проте цей акт залишився без практичних наслідків і у XI ст. не відомо жодного рішення проти харистікаріату [6, с. 112].

З іншого боку, у середовищі візантійської управлінської еліти поширилися позиції прихильників конфіскації монастирських земель та рухомого майна, які заважали монахам виконувати свої духовні функції. Проявом цих настроїв був іконоборницький рух, в якому брали активну участь фемна та придворна аристократія, а також окремі церковні ієрархи. Виразниками цих поглядів стали Пселл та Михаїл Атталіат, які вважали, що конфіскації монастирських земель допоможуть монахам відмовитися від мирського і повернутися до свого справжнього призначення [50, р. 213].

Згідно Конституції імператора Юстиніана встановлювалося, що у випадку складення заповітного розпорядження на користь бідних і полонених без вказання певного притулку чи церкви, на користь якого вчинено відмову від майна, це розпорядження має юридичну силу. Якщо розпорядження зроблено на користь бідних, правонаступником майна виступав єпископ чи економ єпископської церкви того міста, де проживав спадщинопередавач. Якщо заповіт складався на користь полонених, правонаступником виступав притулок даного міста. Тому адміністратор цієї установи міг розпоряджатися успад-

кованим майно згідно волі спадщиноперадача. В обох випадках правонаступники виступали в якості цивільних спадкоємців і могли витребувати у судовому порядку речі, які входили до заповіту, а також були зобов'язані відповідати по борговим зобов'язанням спадщиноперадача [34, с. 33-34].

Константинопольський Патріархат здійснював функцію щодо соціальної опіки у державі, забезпечуючи утримання мережі притулків для незаможних та непрацездатних, важкохворих тощо [39, с. 63]. Монастирі здійснювали роздачі біднякам і керували лікарнями [11, с. 51]. Так лікарню при заснованому ним монастирі збудував Григорій Бакуріані [22, с. 37]. Монастирські типики регламентували і порядок здійснення монастирями діяльності щодо соціального захисту як місцевого населення, так і власних монахів. Так типик монастиря Елегмон (Elegmoi) визначав в обов'язок його настоятеля турботу щодо монахів похилого віку і важко хворих, які знаходилися поза межами монастиря [49, р. 1046].

У віданні Церкви перебував розташований на азійському березі Босфора лепрозорій Аргіроній, який був реконструйований за Юстиніана [39, с. 63]. До виконання соціальних функцій Церквою долучалися птохотрофи, орфанотрофи, ксенодохи (відповідали за благодійність) [38, с. 158]. Константинопольський Патріарх Афанасій підкреслював, що той хто від Бога прийняв хворобу бідності, може бути врятованим завдяки дарунку з боку імператора, який є благодійником з Божої милості. В іншому листі Патріарх наголосив, що бідність робить людину низькою [43, с. 7]. Візантійські імператори жертвували на благодійність, передаючи кошти Церкві та беручи на себе окремі соціальні видатки. Так Михаїл IV Пафлагонець (1034 – 1041 рр.) витрачав значні кошти на заснування нових та облаштування старих притулків. У споруджений ним новий Птохотрофій потяглися люди з усіх кінців імперії [33, с. 45]. Окремі функції соціального забезпечення носили демонстративний ритуально-сакральний характер. З ритуалом коронації василевса змикалися дві ритуально-церемоніальні акції, присутність народу на яких вважалася обов'язковою. Після причастя Патріархом імператор знову покладав на голову стему і виходячи з вітваря роздавав освячений хліб – антидорон народу. Наступного дня імператор (один, або разом з сином, якщо той коронувався як співправитель) вирушав до інших палаців, де сенатори роздавали народу епікомпії [32, с. 316].

Хіротонований у лютому 398 р. Патріарх Іоанна Златоуст розпочав рішучу боротьбу проти порушень і зловживань серед столичного кліру, обмежив витрати на утримання єпископської садиби, направивши виручені кошти на благодійність [16, с. 188]. Йому вдалося організувати систему надання допомоги столичній бідноті. Константинопольська церква стала утримувати до 7 тис. осіб, а матеріально підтримувала до 50 тис. бідняків [17, с. 126].

Релігійні положення визначали особливості інституту рабства. У Візантійській імперії нехристиянам заборонялося володіти рабами-християнами. Християнська Церква під страхом відлучення забороняла рабовласникам-християнам продавати рабів-християн нехристиянам навіть у сусідніх мусульманських державах [24, с. 139-140]. Власник втрачав свої права на раба, навіть якщо він три роки переховувався у монастирі [40, с. 5]. Держава всіляко

сприяла практиці добровільного звільнення рабів, законодавчо її регламентуючи. Передбачалася можливість звільнення рабів у церкві, а також при вступі до монастиря (після трирічного випробувального терміна перебування у ньому), або за умови, якщо раб став єпископом [20, с. 39-40]. Проте під тиском можновладців наприкінці IX ст. ця постанова Юстиніана, яка передбачала звільнення раба, якщо він ставав монахом чи кліриком, була скасована [30, с. 126].

Проблема рабства розглядалася найвищими церковними ієрархами вже на етапі створення Візантійської імперії. Іоанн Златоуст, який у 398 – 404 рр. будучи Константинопольським Патріархом, підкреслював, що не засуджує тих, хто володіє «будинками, полями, рабами». Разом з тим, він не розглядав рабство природним інститутом, так як Бог, створюючи людину, зробив її вільною [17, с. 109-110]. У V ст. раби втратили право вступати у клір і колони [15, с. 27]. Раби, які працювали на землях, що належали Церкві, не підлягали відчуженню разом з нерухомістю згідно VII новели Юстиніана [41, с. 268].

У новелі Олексія Комнина, виданій у 1095 р., у відповідь на запит архієпископа Фессалоніка Феодула, є свідчення щодо рабів-болгар, які прийняли заступництво Церкви. Намагаючись звільнитися, ці раби доводили, що вони народжені від болгар і у голодні роки продані батьками за незначну платню [45, с. 20]. Так Феоділакт, Охридський архієпископ, у своєму листі до єпископа Відінського наприкінці XI ст. згадував про дитину п'яти років, взяту в рабство збирачами податків. Продаж дітей у випадку крайньої скрути був дозволений в Епітомі у 920 р. Більш ранні візантійські закони забороняли його, хоча на практиці завжди могли бути винятки. Такі випадки поряд з Болгарією траплялися і в інших регіонах Візантійської імперії [4, с. 51-53]. Зауважимо, що рабство у Візантійській імперії існувало аж до її падіння, хоча питома вага цього інституту поступово зменшувалася протягом усього існування держави [18, с. 72]. Разом з тим, уже суворі правила Студитського монастиря у Константинополі забороняли використання рабів у якості монастирських чи особистих слуг, або робітників у монастирському господарстві (маєтностях) [4, с. 46].

Дія норм державно-церковного і канонічного права спрямовувалася на формування у Візантійській державі адекватної внутрішнім і зовнішнім викликам і загрозам правової системи. Підвищення ефективності, насамперед психологічної, норм права тісно пов'язано з діяльністю щодо формування у візантійському суспільстві потреби у самовихованні, самовдосконаленні. Не випадково Церкві тут відведено провідну роль. Її метою було формування у людини стійкої потреби у конструктивному самоаналізі, пошуку оптимальних форм і шляхів соціально-позитивної самореалізації, гармонічна реалізація у соціальному та правовому середовищі. Не випадково окремі канонічні акти прямо направлені на закріплення соціально адекватного комплексу мотивів, певних життєвих цінностей і потреб, причому як у середовищі кліру, так і широкого загалу. Висока ефективність права невіддільна від духовного здоров'я суспільства й окремої особистості [8, с. 34-36]. З цією діяльністю тісно пов'язано формування правових гарантій захисту для кожного з підда-

них Ромейської держави. Іншим напрямом церковно-канонічного законодавства залишається регламентування соціального забезпечення малозаможних та непрацездатних. Фактично держава передала ряд своїх соціальних функцій церковним інститутам і створила механізми контролю за їхнім здійсненням, приймаючи відповідне нормативно-правове забезпечення.

Тому з поглибленням кризових явищ у візантійській державі дієвість окремих актів поступово знижувалася, втрачався контроль державних інститутів за дотриманням їхньої чинності. Це викликало спробу влади виробити нові збірки норм, упорядкувати старі, використати положення звичаєвого і канонічного права, як чинники легітимізації правового простору. Як управлінська, так і нормотворча діяльність василевсів щодо Церкви була тісно пов'язана як з тогочасними політико-правовими уявленнями, так і загалом уявленнями про добро і зло, правилами життя, нормами християнської моралі. Відповідно, на форму і зміст державно-церковних і канонічних актів впливали правові та соціокультурні ритуали, традиції, стереотипи, що чітко простежується при обробці актового нормативно-правового масиву Візантійської імперії.

Висновки. Отже, з самого початку свого функціонування Християнська Церква виконувала цілий ряд важливих соціальних та правозахисних функцій, які в умовах Візантійської імперії набули подальшого розвитку. Насамперед необхідно виділити право притулку, який забезпечував захист прав пересічного мешканця імперії. Цей інститут набув важливого значення в умовах посилення визиску соціальних низів держави. Держава надала правові гарантії його існування як важливої складової правової системи тогочасної імперії. В умовах постійних внутрішніх заворушень і боротьби різноманітних угруповань за владу право притулку виступало гарантією захисту прав людини.

Окреме місце займала створена Церквою система матеріальної опіки над незаможними та непрацездатними. Церковна організація перебирала на себе окремі функції державного апарату і перерозподіляла частину ресурсів у суспільстві, допомагаючи пом'якшувати соціальну напругу й уникати народних повстань. Дані процеси дозволяють наголосити на постійному вдосконаленні системи нормативно-правового забезпечення соціальної діяльності монастирів, що чітко простежувалося у типаках. З іншого боку, державні органи влади всіляко намагалися контролювати соціальну політику церковних інститутів, видаючи відповідні акти та періодично проводячи перевірку їхньої дієвості.

Перспективним напрямом продовжує залишатися аналіз нормативно-правового забезпечення державної політики щодо Церкви, загалом, і монастирів, зокрема, у різних регіонах Ромейської імперії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Афиногенов Д.Е.* Константинопольский патриархат и иконоборческое движение в Византии (784 – 847 гг.) / Д. Е. Афиногенов. – М. : Индрик, 1997. – 224 с.
2. *Болгов Н.Н.* Монастыри Юго-Западной Таврики в контексте ранневизантийской культуры / Н.Н. Болгов, Т.В. Смирницких // Могилянські читання 2005: зб. наук. пр. – К. : Фенікс, 2006. – С. 56–62.

3. *Bojović, Boško I.* Византијска цивилизација и њено културно-историјско наслеђе / Бошко И. Бојовић // Српска политичка мисао. – 2009. – Бр. 2. – Год. 16. – Vol. 24. – С. 135–166.

4. *Brauning P.* Рабство в Византијској империји (600 – 1200 гг.) / Р. Браунинг // Византијски Временник (ВВ). – Т. XIV. – 1958. – С. 38–55.

5. *Ванькова А.Б.* Ранневизантијски манастирь и *ius asyli* (кон. IV – V вв.) / А. Б. Ванькова // Российское византиноведение: Традиции и перспективы: Тезисы докладов XIX Всероссийской научной сессии византинистов, Москва, 27–29 января 2011 года. – М.: Изд-во МГУ, 2011. – С. 54–55.

6. *Герд Л.А.* «Тактикон» Никона Черногорца как источник по истории хариктариата в Византии / Л. А. Герд // ВВ. – Т. 55 (80). – Ч. 1. – 1994. – С. 111–115.

7. *Данилов Е.С.* Понятие «безопасность» в Дигестах Юстиниана / Е.С. Данилов // Духовные ценности в науке, культуре, образовании: сб. материалов науч. конф. [отв. ред. Ю.Ю. Иерусалимский]. – Ярославль: Ярославский госу. ун-т им. П.Г. Демидова, 2009. – С. 120–123.

8. *Жинкин С.А.* Эффективность права: антропологическое и ценностное измерение / С. А. Жинкин: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. – 12.00.01: Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве; Кубанский гос. ун-т. – Краснодар, 2009. – 41 с.

9. *Ермолович В.И.* Эволюция институтов процессуального права средневековой Сербии / В.И. Ермолович // Весник БДУ. – Серья 3: Гісторыя, паліталогія, сацыялогія, эканоміка. – 2009. – № 2. – С. 86–89.

10. *Козлов А.С.* Борьба между политической оппозицией и правительством Византии в 395 – 399 гг. / Александр Сергеевич Козлов // АДСВ. – Свердловск, 1976. – Вып. 13. – С. 68–82.

11. *Каждан А.П.* Византијски манастирь XI – XII вв. как социальная группа / А.П. Каждан // ВВ. – Т. 31. – 1971. – С. 48–70.

12. *Каждан А. П.* Византијски публицист XII в. Евстафий Солунский (2. Социальные воззрения. 3. Этические принципы) / А.П. Каждан // ВВ. – Т. XXVIII. – 1968. – С. 60–84.

13. *Каждан А.П.* Источники / А.П. Каждан // История Византии. – В 3 т. – Т. 3 [отв. ред. Г. Г. Литаврин]. – М.: Наука, 1967. – С. 5–14.

14. *Козлов А.С.* Борьба между политической оппозицией и правительством Византии в 395 – 399 гг. / А. С. Козлов // АДСВ. – Свердловск, 1976. – Вып. 13. – С. 68–82.

15. *Коптев А.В.* Формирование крепостного права в поздней Римской империи – ранней Византии в IV–VI вв. / Александр Викторович Коптев: Автореф. дис... д-ра ист. наук. – 07.00.03: Всеобщая история; Московский гос. ун-т им. М.В. Ломоносова, ист. фак-т. – М., 1996. – 35 с.

16. *Кулаковский Ю.А.* История Византии / Ю.А. Кулаковский. – Т. 1: 395 – 518. – [3-е изд-е, исправ. и доп.] – СПб.: Алетейя, 2003. – 492 с.

17. *Курбатов Г.Л.* Ранневизантијские портреты: к истории общественно-политической мысли / Г.Л. Курбатов. – Л.: Изд-во Ленинградского ун-та, 1991. – 272 с.

18. *Кучина И.А.* Византијские архонты XIV–XV вв. как властвующая элита / И. А. Кучина // АДСВ. – Свердловск: Изд-во Урал. гос. ун-та, 1997. – Вып. 28. – С. 72–78.

19. *Левченко М.В.* Церковные имущества V–VII вв. в Восточно-Римской империи / М.В. Левченко // ВВ. – Т. II (XXVII). – 1949. – С. 11–59.

20. *Липшиц Е.Э.* О путях формирования феодальной собственности и феодальной зависимости в балканских и малоазийских провинциях Византии / Е.Э. Липшиц // ВВ. – Т. XIII. – 1958. – С. 28–54.

21. *Литаврин Г.Г.* Византийское общество и государство в X–XI вв. Проблемы истории одного столетия: 976 – 1081 гг. / Г.Г. Литаврин. – М. : Наука, 1977. – 311 с.

22. *Лишев С.Н.* Некоторые вопросы феодальных отношений в Болгарии в X в. и в эпоху византийского господства / С.Н. Лишев // ВВ. – Т. 41. – 1980. – С. 21–45.

23. *Мак-Нил У.* Восхождение Запада. История человеческого сообщества [пер. А. Галушка, Е.Т. Маричев, Г.Э. Мирам, В.К. Петров] / У. Мак-Нил. – К. : Ника-Центр. – М. : Старклайт, 2004. – 1064 с.

24. *Мец А.* Мусульманский ренессанс [пер. с нем., предисл., библиогр. и указатель Д.Е. Бертельса; отв. ред. В.И. Беляев] / Адам Мец. – [2 изд.] – М. : Гл. ред. вост. лит. изд-ва «Наука», 1973. – 473 с.

25. *Омельчук В.В.* Императорські акти у системі церковно-канонічного права Візантійської імперії / В.В. Омельчук // Наукові праці Національного Авіаційного університету. – Серія: Юридичний вісник: Повітряне і космічне право: зб. наук. пр. – 2013. – № 2 (27). – С. 40–45.

26. *Омельчук В.В.* Інститут єпископа у системі церковно-канонічного права Візантії: судові та правозахисні функції / В. В. Омельчук // Наукові праці Національного Авіаційного університету. – Серія: Юридичний вісник: Повітряне і космічне право: зб. наук. праць. – 2013. – № 1 (26). – С. 34–38.

27. *Омельчук В.В.* Особливості еволюції правового статусу монастирів у Візантійській імперії / В.В. Омельчук // Університетські наукові записки: Часопис Хмельницького університету управління та права. – № 1 (45). – 2013. – С. 36–42.

28. *Омельчук В.В.* Податкові та адміністративні привілеї церкви і монастирів Візантійської імперії / В.В. Омельчук // Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. – 2012. – Вип. 5. – С. 52–54.

29. *Омельчук В.В.* Судові повноваження Церкви та канонічні покарання у Візантійській імперії / В.В. Омельчук // Публічне право: Науково-практичний юридичний журнал. – 2013. – Вип. 2 (10). – С. 288–294.

30. *Осипова К.А.* Аграрные отношения в Византии во второй половине IX–X в. / К.А. Осипова // История Византии. – В 3 т. – Т. 2 [отв. ред. А.П. Каждан]. – М. : Наука, 1967. – С. 115–133.

31. *Павлов А.* Греческая запись о церковном суде над убийцами, прибегающими под защиту церкви / А. Павлов // ВВ [под. ред. В.Г. Васильевского и В.Э. Регеля]. – Т. IV. – Вып. 1 и 2. – 1897. – С. 155–159.

32. *Поляковская М.А.* Император и народ в Византии XIV в. в рамках церемониального пространства / М.А. Поляковская // Античная древность и Средние века (АДСВ). – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2003. – Вып. 34: материалы XI Международных научных Сюзюмовских чтений (Екатеринбург, 26 – 28 марта 2003 г.). – С. 314–321.

33. *Пселл М.* Хронография [пер., ст. и примеч. Я. Н. Любарского] / Михаил Пселл. – М. : Наука, 1978. – 320 с.

34. *Сильвестрова Е.В.* Новелла III Юстиниана и юридическая природа прав церкви Константинополя на ее имущество в начале VI в. н. э. / Е.В. Сильвестрова // ВВ. – Т. 65 (90). – 2006. – С. 29–36.

35. *Сметанин В.А.* О специфике перманентной войны в Византии в 1282 – 1453 гг. / В.А. Сметанин // АДСВ. – Свердловск, 1973. – Вып. 9. – С. 89–101.

36. *Соколовъ И.* Векъ Иоаннъ / И.И. Соколовъ // Православная богословская энциклопедия или Богословский энциклопедический словарь. – Т. III: Ваал – Вячеслав [под ред. А.П. Лопухина]. – Петроград, 1902: Приложение к журналу «Странник». – Стлп. 260–266.

37. *Соколов И.И.* Византологическая традиция в Санкт-Петербургской Духовной академии. Печалование патриархов перед василевсами в Византии IX – XV вв. Патриарший суд над убийцами в Византии IX – XV вв. О поводах к разводу в Византии IX – XV вв. [послел. А.В. Маркидонова] / И.И. Соколов. – СПб. : Изд-во Олега Абышко, 2005. – 320 с.

38. *Сюзюмов М.Я.* Христианская церковь в IV – VI вв. / М.Я. Сюзюмов // История Византии. – В 3 т. – Т. 1 [отв. ред. тома: З.В. Удальцова]. – М. : Наука, 1967. – С. 144–163.

39. *Сюзюмов М.Я.* Экономика пригородов византийских крупных городов / М. Я. Сюзюмов // ВВ. – Т. XI. – 1956. – С. 55–81.

40. *Удальцова З.В.* Законодательные реформы Юстиниана / З.В. Удальцова // ВВ. – Т. XXVII. – 1967. – С. 3–37.

41. *Удальцова З.В.* Церковная политика Юстиниана. Народно-еретические движения в империи / З.В. Удальцова // История Византии. – В 3 т. – Т. 1 [отв. ред. З. В. Удальцова]. – М. : Наука, 1967. – С. 267–281.

42. *Успенский Ф.И.* История Византийской империи. – Отдел VI: Комнины; Отдел VII: Расчленение империи; Отдел VIII: Ласкари и Палеологи. Восточный вопрос [сост. Л.В. Литвинова] / Ф.И. Успенский. – М. : Мысль, 1997. – 829 [2]с.

43. *Хвостова К.В.* Земельная собственность в Поздней Византии (XIV–XV вв.): реальные отношения и их понимание византийцами – современниками эпохи / К.В. Хвостова // ВВ. – Т. 51. – 1991. – С. 3–13.

44. *Хвостова К.В.* Спорные вопросы византийской земельной собственности / К.В. Хвостова // ВВ. – Т. 64 (89). – 2005. – С. 3–22.

45. *Цанкова-Петкова Г.* Социальный состав населения болгарских земель в период византийского господства / Г. Цанкова-Петкова // ВВ. – Т. XXIII. – 1963. – С. 3–22.

46. *Шафф Ф.* История христианской церкви. – Т. III: Никейское и посленикейское христианство. От Константина Великого до Григория Великого. 311–590 г. по Р. Х. [пер. с англ. О.А. Рыбакова] / Филип Шафф. – СПб. : Библия для всех, 2007. – 688 с.

47. *Brandes W.* Taufe und soziale / politische Inklusion und Exklusion in Byzanz / Wolfram Brandes // Rechtsgeschichte. – 2013. – № 21. – S. 75–88.

48. *Chițoiu D.* Ideology and Philosophy in Byzantium: The Meanings of Ideology Before Modern Times / Dan Chițoiu // Journal for the Study of Religions and Ideologies. – Vol. 8. – № 23 (Summer 2009). – P. 46–67.

49. *Heliou Bomon: Typikon of Nikephoros Mystikos for the Monastery of the Mother of God ton Heliou Bomon or Elegmon* [trans. Anastasius Bandy] // *Dumbarton Oaks Studies*. – XXXV: Byzantine monastic foundation Documents. – A Complete Translation of the Surviving Founders' Typika and Testaments. – Vol. 1 [ed. by John Thomas and Angela Constantinides Hero with the assistance of Giles Constable; trans. by Robert Allison et al.; with an administrative commentary by John Thomas]. – Washington, D.C.: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 1998. – P. 1042–1092.

50. *Kaldellis A.* Hellenism in Byzantium: The Transformations of Greek Identity and the Reception of the Classical Tradition / Antony Kaldellis. – Cambridge: Cambridge University Press, 2008. – XI + 468 P.

Омельчук В.В. Церква як інструмент правового захисту та соціального забезпечення у Візантійській імперії

У даній статті розглядаються функції Церкви щодо правового захисту та соціального забезпечення населення Візантійської імперії. Ці функції регламентовані як канонічними, так і державно-церковними нормативно-правовими актами. Автор проаналізував їх у контексті спільної реалізації компетенції інституцій Церкви та держави.

Ключові слова: *правовий захист, церковно-канонічне право, державно-церковні акти, канонічні акти, церковне законодавство, нормативно-правові акти, соціальне забезпечення.*

Омельчук В.В. Церковь как инструмент правовой защиты и социального обеспечения в Византийской империи

В данной статье рассматриваются функции Церкви относительно правовой защиты и социального обеспечения населения Византийской империи. Эти функции регламентированы как каноническими, так и государственно-церковными нормативно-правовыми актами. Автор анализирует их в контексте общей реализации компетенции институтов Церкви и государства.

Ключевые слова: *правовая защита, церковно-каноническое право, государственно-церковные акты, канонические акты, церковное законодательство, нормативно-правовые акты, социальное обеспечение.*

Omel'chuk V.V. A church as instrument of legal defense and public welfare is in the Byzantium empire

In this article the functions of Church are examined in relation to legal defense and public welfare of population of the Byzantium empire. These functions are regulated both canonical and state church normatively legal by acts. An author analyses them in the context of general realization of jurisdiction structures of Church and state.

Keywords: *legal defense, church canonical law, state church acts, canonical acts, church legislation, normatively legal acts, public welfare.*

Стаття надійшла до редакції 15.11.2013.